

A LEÍRÁS KÉRDÉSEI

A nyelvjárási állandó szókapcsolatok vizsgálatának történetéből

Ennek a rövid fejezetnek az a célja, hogy érzékeltesse, hogyan jelentkezik, miként erősödik, milyen formában érvényesül a magyarországi frazeológiai kutatásban a területi elv, a nyelvföldrajzi gondolat, a nyelvjárási nézőpont.

O. NAGY GÁBOR megállapítása szerint „Annak a felismerésnek, hogy a szólásoknak és a közmondásoknak a népnyelv a leggazdagabb forrása, csak akkor jött el az ideje, amikor a XVIII. század közepétől kezdve egyre többen figyelnek fel a »köznép« hagyományőrző erejére, vagyis arra a kapcsolatra, amely a régi és a népi között van” (A magyar frazeológiai kutatások története 39). O. NAGY szerint SZENT-PÁLI ISTVÁNT kell elsőként említenünk, aki 1795-ben, Nagyszebenben kiadott *Grammatica Hungarica* című nyelvtanához egy 350 proverbiumot magában foglaló függelékot csatolt. Ezt az jellemzi, hogy benne „SZENT-PÁLI nem általában magyar szólásokat és közmondásokat közölt, hanem csakis azokat vett fel gyűjteményébe, amelyek az erdélyi magyarság körében éltek. Ő tehát az első olyan gyűjtőnk, aki nemcsak tudatában van annak, hogy nyelvünk kifejezőkészlete tájankénti megosztottságot mutat, földrajzilag tagozott, hanem ebből a gyakorlat számára is levonja a következtetést, és regionális kifejezésgyűjteményt állít össze. Ennek a következménye az, hogy számos elavult, nyelvjárási szólásunknak ez az összeállítás a legrégebbi, sőt... az egyetlen forrása” (i. m. 28). SZENT-PÁLI a beszélt nyelvből, nem írott forrásokból merítette anyagát (i. m. 29). Természetesen valamennyi régebbi szólásgyűjtőnk fölött gyűjteményébe táji proverbiumokat is (l. például i. m. 34, 47, 55), csak hogy nemigen jelölték meg, hogy beszélt nyelvi anyagukat honnan vették, illetőleg nem jelölték, mi az, ami véleményük szerint tájnyelvi. Ez persze nem is csoda, hiszen az egységes köznyelv, illetőleg megfelelő frazeológiai leírások hiányában nem is dönthették volna el ezt a kérdést többnyire. Sorrendben PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM kéziratosszólás- és közmondásgyűjteménye (1819) a következő jelentős munka. O. NAGY szerint PÁLÓCZI „Észreveszi, hogy nyelvjárásaink között frazeológiai szempontból is jelentős különbségek vannak, s műve egyik céljának éppen azt tekinti, hogy hozzájáruljon e különbségek kiegyenlítéséhez, és ezzel a nyelvi egységesüléshez” (i. m. 50–1). DUGONICS pedig ezt írja kéziratosszólásainak bevezetőjében: „Azt is mondhatom tapasztalásomból: hogy némely Közmondásaink oly tartományosok: hogy; a'-melyekkel Országunknak egy részszen közönségesen élnek, azok annak másik részszenében éppen ösmeretlenek. Ez annak a' jele: hogy még most se szűnnek-meg magyarjaink (kezök között lévén az élő Magyar nyelv) új mondásokat teremteni, melyeket osztán a' közönséges bé-vevés és a velek-élés a' Köz-mondásoknak érdemökre fel-

emel. Mert: minden Köz-mondásoknak eleje egy embertől származott, a' többiekre az-után terjedett" (idézi O. NAGY: i. m. 51). DUGONICS helyes megállapítására vonatkozólag O. NAGY értékelését idézem: "... DUGONICS... mindhárom megállapításával egyetérthetünk. Hogy frazeológiai vonatkozásban milyen méretű a nyelv vízszintes, földrajzi tagozódása, összemérhető-e ez a nyelvjárások között mutakozó fonetikai, szókészletbeli és grammatikai eltérésekkel, vagy éppen meghaladja-e az ilyen jellegű különbségeket, erre vonatkozólag — minthogy tudomásom szerint e kérdéssel még sem nálunk, sem pedig külföldön nem foglalkoztak behatóbban — manapság is alig mondhatunk többet, mint amit az idézett megállapítás tartalmaz" (uo.).

Rendszeres nyelvjárási frazeológiai kutatás sem a régebbi múltban, sem a tudományos nyelvjárásban megindulása (tehát nagyjából a XIX. század utolsó harmada: l. IMRE SAMU: I. OK. 1978: 152) után nem volt nálunk. Voltaképpen ma sincs. Aligha véletlen, hogy a magyar nyelvjárásokat bemutató összegző szintézisek egyikében sem kapott nemhogy külön fejezetet, de még csak bekezdést, sőt említést sem a nyelvjárási állandó szókapcsolatok részlege; l. BALASSA (1891), HORGER (1934), LAZICZIUS (1936) azonos című munkáit: A magyar nyelvjárások, valamint MÁRTON GYULA, Magyar nyelvjárásban (Cluj, 1970), ill. KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink (Bp., 1966), IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere (Bp., 1971) és SZABÓ GÉZA, A magyar nyelvjárások (Bp., 1980).

Figyelmünket az utóbbi száz esztendő kutatására fordítva összefoglalóan a következőket mondhatjuk. A nyelvjárási állandó szókapcsolatok vizsgálatát az inkább csupán adalék műfajú gyűjtések és folyóiratbeli közlések (főként: Magyar Nyelvőr), valamint néhány, inkább szabályt erősítő kivételként készült feldolgozás jelentette és jelenti. Ami a leírási műfajokat illeti, kettőről beszélhetünk. Az egyik: tájszótárak, illetőleg regionális szótárak szócikkeik egyik részeként közlik a feldolgozott frazeologizmusokat. Az általános tájszótárak (Tsz., MTSz., ÚMTsz.) esetében a források folyóiratbeli közlések és kéziratos gyűjtések zömmel, a regionális szótárak esetében pedig (a klaszszikus példa CSÜRY Szamosháti Szótára) a szerzők saját élőnyelvi gyűjtései (de l. SzegSz.). A szóban forgó típusban a frazeologizmusok a tájszótár kiegészítése, bővítése, igen hasznos gazdagítása. Csak sajnálni lehet, hogy a regionális szótárak és az általános tájszótárak gazdag szólás- és közmondásanyaga nem adott lendületet a táji frazeológiai vizsgálatoknak. Talán nem túlzás azt mondani, hogy ez a minőségileg és mennyiségileg egyaránt nagyon értékes anyag egyelőre megrekedt a közzétételnél, s elemzőkre, „fölfedezőkre” vár. Ennek egyik, tán legfőbb oka az, hogy lexikográfiai feldolgozásokban kaptak helyet, ahol a sajátosan frazeológiai vizsgálati szempontok csak korlátozottan érvényesülhetnek, illetőleg mert a frazeologizmusok a lexikai anyagba vannak beágyazva, s vizsgálatukra valójában csak akkor kerülhet sor, ha előbb kigyűjtjük őket. Ezt tette O. NAGY GÁBOR, s az ő munkája (Magyar szólások és közmondások) alapján is kétségtelen, hogy sok eredménnyel és tanulsággal kecsegtet a táji állandó szókapcsolatok vizsgálata. Ha CSÜRY — vagy a SzamSz. alapján valaki más — önelvű leírás formájában is feldolgozta volna a Szamoshát szólásait, közmondásait, bizonyosan jóval többet tudnánk a nyelvjárási frazeologizmusokról. (Ez a tény megint arra figyelmeztet bennünket, hogy publikált nyelvjárási forrásaink feldolgozásával, értékesítésével sem állunk jól.) — A másik leírási típus a csak állandó szókapcsolatokat tartalmazó leírás, amely nincs alárendelve nem frazeológiai rendezési szempontok-

nak, tehát önelvű frazeológiai leírásnak nevezhetjük. Ezeknek az anyagát az esetek nagy részében a szerzők maguk gyűjtötték-gyűjtik, s csak ritkán dolgozzák föl mások gyűjtéseit. Ennek a típusnak az első fecskéje, „Az első kísérlet a szólásoknak kisebb földrajzi területről való gyűjtésére” (TOLNAI VILMOS: MNyTK. 12. sz. Bp., 1910. 54) MARGALITS EDE Bácskai közmondások és szó-lásmódok című, Baján 1877-ben megjelent összeállítása. (A továbbiakra l. Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft. Band I. Ungarisch. München, 1976. Phraseologie: 688—731.) Úgy tűnik, korábban az elsőként említett típus gyakoribb volt, újabban viszont a második nyer teret. Az önelvű leírások sorában O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások című munkája a legfontosabb általános szintézis. Számos táji állandó szókapcsolatot is tartalmaz. Minthogy azonban nincs jelölve, hogy ezek melyik nyelvjárás(ok)ból s mikorról valók, e könyv nyelvföldrajzi szempontból forrásműként nem jöhet szóba.

Frazeológiai közléseink a tekintetben is különböznek egymástól, hogy vannak-e bennük magyarázatok vagy sem. Nyelvjárási állandó szókapcsolatokról lévén szó különösnek tetszhet, hogy vannak magyarázat nélküli leírások is. Pedig vannak. Éspedig nemcsak a régebbi múltban, hanem az utóbbi száz évben, így például a Nyelvőr-közlések és a Nyelvészeti Füzetek nyelvjárásai monográfiáinak nagy részében, de találkozunk velük legújabbkori kéziratok (pályázati) összeállításokban is. O. NAGY megállapítása szerint KRESZNERICS volt az első, aki nálunk következetesen fűzött jelentésmagyarázatokat a szólásokhoz és közmondásokhoz (l. KRESZNERICS kéziratok munkáját: Válogatott Köz-mondások, melyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőitől fogva: O. NAGY, A magyar frazeológiai kutatások története 39, 55). Talán fölösleges hangsúlyoznom: minden táji frazeológiai leírásnak nélkülözhetetlen része a jelentésmagyarázat.

Az utóbbi időben — s ez örömdetes — az önelvű leírási mód föllendülőben van. O. NAGY főntebb említett, alapvető fontosságú művének, valamint BÁLINT SÁNDOR Szegedi példabeszédek és jeles mondások (Bp., 1972) című munkájának a megjelenését követően több nyelvjárásai frazeologizmus-leírás is napvilágot látott. Ezek szinte kizárólag az önkéntes nyelvjárásai gyűjtőmozgalomból sarjadtak ki, s jól példázzák, milyen fontos és értékes anyagot menthetnek meg rátermett, lelkes gyűjtőink a tudománynak, másrészt, hogyan válhatnak közülük idővel többen is a szakma megbecsült munkatársaivá. HAJDÚ MIHÁLY összefoglaló értékelésében azt írja a XXVIII. néprajzi és nyelvjárásai gyűjtőpályázattal kapcsolatban: „A szólások és közmondások gyűjtése nagyfokú minőségi javulást mutat. Igen gazdag anyagú, szépen följegyzett, példamondatokkal ellátott frazeológiai anyag található az idei pályamunkák között” (MNy. 1982: 216). A szóban forgó leírások megjelenésük sorrendjében: MÉSZÁROSNÉ VARGA MÁRIA 1981, ÁBRAHÁM IMRE, TARRNÉ NASZÁDOS KATALIN és SOLYMÁR IMRE 1982, CSÖGLEI SZ. DÉNES és PÁVEL MÁRTA 1983 (a leírások bibliográfiai adatait l. az irodalomjegyzékben).

Örömdetes az is, hogy ezek a dolgozatok megjelentek. Csak helyeselni lehet, hogy HAJDÚ MIHÁLY az általa szerkesztett Magyar Csoportnyelvi Dolgozatokban (a továbbiakban MCsD.) helyt ad a legjobb munkáknak. Azon érdemes és kell is gondolkodnunk, hogyan lehetne még színvonalasabbá s informatívabbá tenni az ezután készülő frazeológiai összeállításokat, az azonban nem vitás, hogy ebben a formában is értékesek. Jó lenne, ha nyelv-

szeink közül legalább néhányan készítenének nyelvjárási frazeológiai leírást, hogy az anyagmentés mellett a leírási szempontok finomításával emelhessük a táji állandó szókapcsolatok vizsgálatának színvonalát, s közelebb kerülhessünk az elméleti összegzés, illetőleg általánosítás, az elvi tanulságok levonásának a lehetőségéhez, a nyelvföldrajzi kutatások megindításához.

A nyelvjárási állandó szókapcsolatok vizsgálatáról és az anyag körülhatárolásáról

1. Sem a köznyelvi és nyelvjárási állandó szókapcsolatok, sem pedig vizsgálatuk között nincsen alapvető különbség, ahogy nincs lényegi különbség semmilyen köznyelvi és nyelvjárási jelenség leírása között. Ugyanazok a főbb típusok fordulnak elő mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásokban. Különbség a típusok között állományi és használati szinten van. Ugyanis szép számmal vannak olyan frazeologizmusok, amelyek csak nyelvjárásainkban éltek és élnek. Kevesebb a köznyelvben meglévő, a nyelvjárásokban ismeretlen állandó szókapcsolatok száma. A falucsúfolók egynémelyikét a köznyelvi beszélő is ismeri, a nyelvjárási beszélők többet tudnak. Bizonyos gazdaregulák, a népi meteorológia több szókapcsolata faluhelyen még ismeretes, másutt nem, vagy kevésbé. A köznyelvi és a táji frazeologizmusokat vizsgálva ugyanazokat a szempontokat alkalmazzuk, egy kivétellel. Ez pedig az, hogy a nyelvjárási proverbiumok vizsgálatakor különbséget teszünk aszerint, hogy a vizsgált állandó szókapcsolat csak nyelvjárási szinten él-e, vagy megvan a köznyelvben is.

Az eddigi nyelvjárási szólás- és közmondásvizsgálatokat okkal érheti az a bíráló, amelyet VOIGT VILMOS fogalmazott meg, hogy ti. a szerzők megfeledkeztek arról, hogy „a szólások variánsokban élnek” (Nyr. 1971: 30). Csupán néhány, szabályt erősítő kivétel említhető (pl. ADY LAJOS: Nyr. 1918: 47), ám ezek csak adalék jellegű közlések. A nyelvjárási frazeologizmusok változatainak a vizsgálata a jövő feladata, s nem kétséges, igényes szólásleírás e szempont érvényesítéséről nem mondhat le. Már csak azért sem, mert a változatok elemzése többek között a nyelvi szempontból oly fontos szinkrón dinamizmus vizsgálatához nyújt segítséget. Úgyisintén fontos vizsgálati szempontnak ítélem a frazeologizmusok szociális érvény szerinti (kihalt, visszaszorulóban, általános használatú, terjedőben levő, új), valamint stilisztikai minősítését. Meggyőződésem, hogy érdemes külön jelölnünk azt is, hogy táji (népi) vagy a köznyelvvel egyező-e a közölt állandó szókapcsolat.

„Leghasznosabb volna, és a kíváncsú az lenne, hogy a kiválasztott csoport . . . teljes frazeológiai anyagát összegyűjtse valaki, hiszen a legteljesebb képet a fől sorolt területeken csak így lehet árnyaltan, színesen megrajzolni . . . ez . . . aligha végezhető el nem helybeli születésű gyűjtő által, bármilyen jól képzett néprajzos vagy nyelvész is” — írja — okkal — HAJDÚ MIHÁLY (A csoportnyelvekről. MCsD. 1. sz. 53). Éppen ezért az az út látszik járhatónak, amelyet már O. NAGY GÁBOR is jelzett (Szólások és közmondások gyűjtése. 1960, 56), s amelyről HAJDÚ MIHÁLY is szól (i. m. 53, 56): a táji állandó szókapcsolatok gyűjtése.

2. Nekünk is gondolnunk kell majd előbb-utóbb a különböző folyóiratokban, önálló kötetekben, gyűjteményes kiadványokban, múzeumi s egyéb

évkönyvekben, helytörténeti publikációkban megjelent, sokszorosított formában vagy kéziratban lévő összeállítások, pályamunkák frazeológiai anyagának, adatainak a közzétételére. Ahogy a tájszavakat tájszótárak formájában tettük s tesszük közzé, akként lehetne-kellene a táji állandó szókapcsolatokat is feldolgozni, természetesen azon szempontoknak s kívánalmaknak megfelelően, amelyek az állandó szókapcsolatok önelvű leírásában, szótározásában mérvadóak. Az egy-egy település frazeologizmusait feldolgozó munkák elvben nem különböznek a köznyelvi leírásoktól, tehát például O. NAGY GÁBOR *Magyar szólások és közmondások* című művének a gyakorlatától. Legföljebb abban, hogy jelölik valahogy, mi az, ami egyezik a köznyelvvél, s mi az, ami különbözik attól (ez viszont nagyon is kívánatos). A több nyelvváltozat (például nyelvjárás) állandó szókapcsolatait feldolgozó-tartalmazó összeállításokban külön feladat az adatok származási helyének a megnevezése, továbbá a változatok közlése (szintén helyhez kötve), s ha az összeállítás anyaga nem azonos időből (értsd: szinkrón metszetből) származik, a gyűjtés idejének a megnevezése is. Ezek az ún. általános szintézisek — aminő a tájszavak vonatkozásában az MTsz. és az ÚMTsz. például — számos, az állandó szókapcsolatok életére, mineműségére, variálódására, területi jellegzetességére adnának — ma még több tekintetben talán nem is sejthető — fontos és megbízható információt, s elméleti összegzést is lehetővé tennének, amellettt természetesen, hogy önmagukban mint forrásértékű szintézisek a népelet tanulmányozásának jó forrásai lennének: „ahány szólás, annyi beszédes tanúja népünk és nyelvünk múltjának: társadalmi élete egykori folyásának, munkájának, műveltségének, más népekkel való sokféle kapcsolatának, küzdelmeinek, játékainak, szokásainak és régi korok hiedelmeinek, úgyhogy szólásaink valóságos nemzeti múzeum” (NYÍRI ANTAL: *Nyr.* 1958: 498).

3. Hogy az állandó szókapcsolatok tekintetében a köznyelv és a nyelvjárások, valamint nyelvjárás(ok) és nyelvjárás(ok) között is lényeges különbségek vannak, az eddigi gyűjtések alapján is nyilvánvaló. Néhány idekapcsolódó megjegyzés és adat. A mihályi frazeologizmusok gyűjtését úgy kezdtem, hogy feldolgozom a köznyelvvél egyezőket is. Az a, á, b betűs vezérszóval leírhatók listája el is készült, s 231 tagot számlált. Ebből 104 táji, tehát a köznyelvben ismeretlen. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált nyelvjárási frazeologizmusok 55%-a megegyezik a köznyelvvél, 45%-a különbözik attól (a hang- és alaktani eltéréseket nem tekintve). Nem tudom, hogy ez az arány mennyire jellemző a nyelvjárás teljes frazeologizmus-készletére, azt azonban egyértelműen mutatja, hogy viszonylag sok a táji állandó szókapcsolat a nyelvjárásban. Ami pedig a nyelvjárások egymáshoz való viszonyát illeti: Sárvár és Nyúl (ez utóbbi Győr környéki falu) egyaránt körülbelül ötven km-re fekszik Mihályitól. Az ezeknek a településeknek az állandó szókapcsolatait feldolgozó leírásokat (TARRNÉ NASZÁDOS KATALIN munkáját és ÁBRAHÁM IMRE kéziratoss összeállítását: *Nyelvjárási szólások és közmondások Nyúl községből*, 1982) vizsgálva azt állapíthattam meg, hogy a mintegy 2000 sárvári frazeologizmusból 340 ismeretlen Mihályiban, az 1032 nyúliból pedig 302 az.

Úgy látszik, hogy nyelvjárásaink között nagyobb a különbség az állandó szókapcsolatok, mint a tájszavak tekintetében (állományi különbségre gondolok). Ezt megerősíti BALOGH LAJOS véleménye (szóbeli vélemény, 1985.). Mivel ő lektorálta mind a Mihályi tájszótárt, mind a jelen munkát, egybevetette anyanyelvjárási kompetenciája alapján szülőfalujának, a Vas megyei

Büknek s a nem is oly messze fekvő Mihályinak azon táji elemeit, amelyek a szóban forgó leírásokban találhatók. Bár statisztikát nem készített, határozottan megfogalmazta azt a tapasztalatát, hogy a büki és a mihályi nyelvjárás között a táji frazeologizmusok tekintetében nagyobb a különbség, mint a tájszavakéban. Nem véletlen, hogy egyszerre tudott olyan büki szólást mondani, amelyet nem hallottam soha.

Az egybevető vizsgálat egyezéseket és eltéréseket, az egyezések és eltérések arányát, s azok típusait állapítja meg. Aligha kétséges, hogy a nyelv-földrajzi vizsgálatok számára az lenne a legfontosabb, ha minél több helyi nyelvjárásunk (táji) frazeologizmusairól készülnének leírások. A főtebb említett általános szintézisek szótárszerű elkészítése mellett (l. erre az észtek szép vállalkozását: *Eesti vanasõnad. Proverbia Estonica*) gondolhatunk nyelvatlasz-szerű feldolgozásra is bizonyos esetekben (észt szólások térképlapos közzétételére l. S. MURUMETS, *On Measuring Interregional Linguistic Communication*. In: *Symposium: Processing of Dialectological Data*. Tallinn, 1981. 43—80).

4. A z a n y a g k ö r ü l h a t á r o l á s a: mint a bevezetőben említettem, legfontosabb feladatomnak a csak nyelvjárási szinten élő állandó szókapcsolatok leltározását, megmentését tekintettem. Az anyag zömét, 85 százalékát kitevő táji frazeologizmusok mellé fölvettem a forrásaimtól népnyelvinek, tehát az ország nagy területén ismertnek minősített s gyűjtésemben előforduló állandó szókapcsolatokat is. Helyet kapott továbbá több, a köznyelvben is ismert frazeologizmus, éspedig néhány kivételt nem tekintve azok, amelyek Mihályiban ma archaizmusok vagy neologizmusok, amelyek tehát eltűnőben-visszaszorulóban vagy éppen terjedőben vannak. Ezeknek az állandó szókapcsolatoknak a föl vételével a nyelvjárás szinkrón dinamizmusának, a frazeologizmusok életének a tanulmányozásához kívántam anyagot szolgáltatni. A többi, köznyelvi szintű állandó szókapcsolatot kirekesztettem munkámból.

Annak eldöntésében, hogy mely frazeologizmusokat tekinthetünk köznyelvnek (köz- és irodalmi nyelvnek), O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások című munkáját, valamint a Magyar értelmező kéziszótárt tekintettem irányadónak. Ami O. NAGY említett művében *táj* (= tájnyelvi, nyelvjárási, a magyar nyelvterületnek csak kis részén ismert), *nép* (= népnyelvi: az ország nagy területén ismert, a stílusnak népies szint adó) és *rég* (= régi nyelvi: arra utal, hogy a kifejezésre csak száz évnél régebbi adatunk van) minősítésű, s ami ezek közül Mihályiban gyűjtött anyagomban megvan, bekerült leírásomba. Természetesen azok az állandó szókapcsolatok is, amelyek nem fordulnak elő O. NAGY könyvében. Az Értelmező kéziszótár az értelmezett szókapcsolatok köznyelvi : nem köznyelvi státusának az eldöntésében volt legújabb mércém. Anyagom elrendezése után — KÁZMÉR MIKLÓS észrevételét követve — bevontam a minősítésbe A magyar nyelv értelmező szótárát is. Az ÉrtSz. gazdag anyaga segítségével vált lehetővé, hogy számos, O. NAGY műve és az Értelmező kéziszótár alapján (minthogy bennük nincs meg) nyelvjárásnak vélhető állandó szókapcsolat népnyelvi, bizonyos esetekben pedig köznyelvi voltát bizonyítsuk. Jól tudom persze, hogy egyik mű sem abszolút mérce (a tájszavakkal kapcsolatban vö. IMRE SAMU: MNy. 1975: 222). Hiszen egy-egy minősítésüket — újabb adatok alapján — esetleg nem tartjuk ma már helyesnek. Vagy olyan kategóriákat is bevonunk a vizsgálatba, amelyeket az említett források nem dolgoztak föl, amelyek tehát — ilyen-olyan okból, l.